

**ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА-ПРАКТИКА
У ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Психологічні проблеми розвитку та становлення мислення як одного з провідних когнітивних процесів особистості протягом тривалого часу досить широко і поглиблено розглядалися та досліджувалися (Б.Г. Ананьєв, М.Я.Басов, П.П.Блонський, Л.И. Божович, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, В.В.Давидов, Д.Б. Ельконін, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, А.Р.Лурія, С.Д. Максименко, В.О.Моляко, О.В.Петровський, С.Л. Рубінштейн, С.М.Симоненко, О.С.Скрипченко та ін.). Особливу увагу привертає мислення в контексті становлення професіоналізму, розвитку інтелектуальних та творчих здібностей майбутнього фахівця в системі сучасної вищої школи, що знаходиться у стані переструктурування й виходу в європейський простір, у межах поширення вимог до рівня професіоналізму і творчого потенціалу мислення.

За результатами численних досліджень як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології мислення значне місце займають питання змінності мислення на різних вікових періодах розвитку людини. Розвиток мислення після шкільного періоду особливо суттєво проявляється в студентський період становлення особистості (за віковими класифікаціями останніх років – у період ранньої дорослості) [1]. Б.Г.Ананьєв відзначав, що "...в студентському віці мають місце найзначніші можливості психічного розвитку. Саме в цьому віковому діапазоні містяться сенситивні періоди, які ще недостатньо вивчені..."[2, 346].

Проведені дослідження особливостей мислення в дорослих людей дозволили встановити, що у більшості з них при досягненні віку ранньої дорослості або у студентський період розвитку, мислення починає відрізнятися більш гнучкими переходами образних, логічних та діючих компонентів та взаємозв'язками між ними. Відмічається важливе надбання у студентський період розвитку мислення – формування відповідальності, довільності, організованості мислення, що тісно пов'язано із становленням довільної системи саморегуляції. Істинна зрілість мислення має місце там, де є автономність і сформовані вміння самостійно впоратися з протиріччями та невизначеностями свого життєвого досвіду [2;3;4]. Розвиток мислення, за висловом Г.С.Костюка, «... пов'язаний насамперед з поширенням кола відображуваних об'єктів, збагаченням його змісту, який нагромаджується у процесі спільної праці людей і за допомогою мови передається від однієї людини до інших людей, з покоління в покоління» [5,198]. Саме в такому контексті розуміється мислення в сучасних концепціях професійного розвитку пізнавальних процесів, а розвиток мислення розглядається в контексті професіоналізації особистості, становлення зрілості впродовж життєвого шляху людини та її професійного зростання.

У студентському віці закладаються основи професійного мислення, яке доцільно розглядати в категоріях психології професіоналізму та акмеології. Слід зазначити, що протягом останніх років у психології з'явилася низка робіт (О.С.Анісімов, О.А.Бодальов, Н.В.Вишнякова, А.О.Деркач, В.Г.Зазикін, Є.А.Клімов, Н.В.Кузьміна, А.К.Маркова, Л.М.Мігіна, Л.Е.Орбан-Лембрик, Є.І.Степанова та ін.), присвячених проблемам професіоналізму, до того ж, проблематиці різних видів професійного мислення також присвячена низка досліджень (М.К.Акімова, В.П.Андронов, Р.А. Берулава, Д.М. Завалішина, В.Т. Козлова, Ю.К.Корнілов, Т.В. Кудрявцев, Ю.М.Кулюткін, В.О.Моляко, Г.С. Тарасов та ін.). Водночас, проблематика професійного мислення психолога-практика, особливостей його становлення в період набуття засад професіоналізму у ВНЗ, залишається ще вкрай недостатньо розробленою.

Ураховуючи актуальність і перспективність означеної проблеми у створенні професійного потенціалу України, у підвищенні рівня професіоналізму в наданні психологічної допомоги людям, а також недостатній стан розробки зазначеної проблеми, основна мета статті полягає в аналізі психологічної сутності та провідних характеристик професійного мислення психолога-практика, висвітленні фахової специфіки даного виду мислення й взаємозв'язків із професіоналізмом, а також умов його становлення в студентський період розвитку.

Результати теоретичного аналізу проблеми. В останні роки проблематика розвитку мислення виходить за межі загальної й вікової психології та активно поширюється на різноманітні сфери професійної діяльності людини. У зв'язку з цим проблеми розвитку мислення стали активно розроблятися у психології професійного розвитку, професіоналізму та акмеології. У найбільш поширених концепціях професійного розвитку, психології професіоналізму та акмеології О.О.Бодальова [6], А.О.Деркача [7], Є.О.Клімова [8], Н.В.Кузьміної [9], О.К.Маркової [10], Л.М.Мігіної [11], О.О.Реана [1], В.Д.Шадрикова [12] та ін. відмічається, що характеристики особистості суттєво впливають на процес і результат мислення, на ефективність професійної діяльності у процесі професіоналізації особистості. На думку багатьох дослідників, найбільш перспективним напрямом психологічного вивчення проблеми професіоналізму, є його розгляд у нерозривному зв'язку з розвитком суб'єкта праці й визначення показників та критеріїв професіоналізму. До психологічних показників можна віднести: високий рівень кваліфікації та професійної компетентності, високий рівень особистісних професійно-важливих якостей особистості фахівця, високий рівень мотивації досягнення, низький рівень залежності від зовнішніх чинників, високий рівень працездатності й

мобілізованості тощо.

Найбільш поширеними напрямками психологічного вивчення професіоналізму в останні роки є його аналіз у взаємозв'язку з рядом понять, які не тільки обумовлюють становлення базових і споріднених психологічних феноменів (наприклад, професійна ментальність, професійна самосвідомість), але й іноді починають кваліфікуватися як тотожні за змістом (наприклад, поняття "професійна компетентність"). Так, ментальність як індивідуальне розуміння та інтерпретація життєвого досвіду виступає для особистості як одна з форм пізнання духовного та професійного світу людини. Саме тому професійну ментальність доцільно розглядати як внутрішній регулятор і психологічну умову професіоналізму та професійного розвитку мислення [14].

Професійна самосвідомість виступає як важливий та ключовий елемент професіоналізму особистості, за допомогою якого здійснюється регульовальна функція професійного мислення фахівця, яка виступає психологічним чинником його професійного розвитку та становлення. Саме тому професійну самосвідомість доцільно розглядати у контексті усвідомлення фахівцем себе як суб'єкта своєї професійної діяльності й мислення, як результат усвідомлення професійно-важливих якостей власного "Я". Таким чином, професійне мислення доцільно розглядати, з одного боку, як вищий рівень професійного розвитку мислення, і саме в цьому контексті воно тісно пов'язано з професійною ментальністю та професійною самосвідомістю. Визначені психологічні феномени розглядаються як психологічні умови, чинники професійного розвитку мислення, його рушійні сили, а також із поняттями «професіоналізм», «професійна компетентність», які, у свою чергу, ми визначаємо як інтегральні показники рівня професійного розвитку фахівця. З іншого боку, поняття "професійне мислення" означає специфічно фахове мислення, що розглядається з точки зору специфіки фаху, професійної діяльності, специфіки завдань і технологій їх вирішення.

Процес формування необхідного комплексу якостей професійного мислення проходить у взаємодії та поєднанні особистісного й професійного аспектів, тобто у процесі професіоналізації й набуття професійної майстерності в цілому. Професійне мислення обумовлює постійне підтримання та поповнення на високому рівні спеціальних знань і вмінь, які забезпечують відповідну якість пошуку та прийняття рішень, що набувається як за рахунок асиміляції та усвідомлення досвіду, так і за допомогою постійного самовдосконалення й підвищення кваліфікації.

Уже в кінці 70-х років ХХ сторіччя найбільшого поширення набула думка, згідно з якою мислення у представника будь-якої професії, будь-якого фаху, наприклад, музиканта, оператора, економіста, математика та ін., має специфічні риси, що різко

відрізняють його від інших видів мислення, така позиція була досить типова для представників інженерної (технічної) психології та різноманітних прикладних галузей психології. До однієї з найбільш важливих проблем розгляду мислення, що виникають власне у діяльній контексті, відноситься проблема творчого мислення професіонала-практика, в якій провідне місце посідають питання практичного мислення [12; 14; 15].

Уперше в психології радянського періоду на особливості практичного розуму звернув увагу Б.М.Теплов у своїй роботі "Розум полководця". Практичне мислення не є будь-якою початковою формою розвитку інтелекту, а навпаки, являє собою зрілу форму мисленнєвої діяльності дорослої людини, яка не поступається за своїм значенням і за своєю складністю мисленню теоретичному. Практичне мислення безпосередньо включене в діяльність людини, насамперед у професійну й "...характеризується особливостями як бачення явища не в окремій, абстрактно взятій ідеї, а в цілісному рішенні конкретного питання, і, причому, в рішенні відповідальному, тобто невідривному від виконання" [16, 239]. У практичній діяльності фахівець повинен спиратися на теоретичні знання з різних наукових дисциплін, уміти досліджувати їх для розв'язання конкретних практичних завдань. Досить дискусійною і практично не дослідженою є проблема взаємозв'язку теоретичного й практичного мислення у специфічно фаховому професійному мисленні, наприклад, психологічному. На наш погляд, цю проблему доцільно вивчати окремо для кожного виду фахово-професійного мислення, враховуючи специфіку завдань, механізмів й технологій діяльності, враховуючи те, що сформованість механізмів теоретичного мислення створює фундамент для рівня розвитку психологічної культури професійного мислення.

Потрібно відзначити, що теоретичне мислення вже давно стало предметом поглибленого психологічного аналізу, особливо в дослідженнях В.В.Давидова та його послідовників, С.Д.Максименко та його школи. В той же час проблема практичного мислення почала привертати спеціальну увагу лише наприкінці 80-х р. ХХ ст. та особливо в останні роки, насамперед у психології праці та інженерній (технічній) психології (Д.М. Завалішина, О.О.Крилов, Т.В. Кудрявцев, Ю.К. Корнілов, Б.Ф.Ломов, В.О.Моляко, В.М.Пушкін, О.К.Тихомиров, В.Д.Шадриков та ін.), а в подальшому – в новітніх дослідженнях психології професіоналізму та акмеології. Особливу увагу практичне мислення привертає в порівняно більш розвинутих у вітчизняній психології дослідженнях професіоналізму педагогічної діяльності (О.О. Бодальов, Н.В.Кузьміна, Ю.М. Кулоткін, О.К.Маркова, Л.М. Мітіна, О.В. Петровський, О.О.Реан, Г.С. Сухобська та ін.), а також професіоналізму управлінської діяльності (О.О. Деркач, О.В. Карпов, Г.С. Никіфоров, О.П. Ситніков та ін.). Такий підвищений інтерес до проблеми

практичного мислення в означених видах професійної діяльності пояснюється тим, що вирішення даної проблеми безпосередньо пов'язане з визначенням критеріїв успішності розв'язання завдань.

Професійне мислення завжди пов'язане з використанням як репродуктивних, так і продуктивних, творчих компонент, при цьому треба відмітити, що в залежності від специфіки професійної діяльності й класів завдань, ці співвідношення виглядають дещо по-різному. Однією з провідних характеристик професійного мислення є творча здатність фахівця бачити процеси, явища, ідеї у розвитку, динаміці, яка є провідною характеристикою як творчого мислення, так і творчої особистості. Професійне мислення як вищий рівень фахового мислення, за визначенням багатьох фахівців, відноситься саме до творчого мислення.

Особливу цікавість викликає такий практично недосліджений вид професійного мислення як професійне мислення психолога-практика. Професіоналізм й компетентність психолога-практика, що вирішує різноманітні фахові завдання, зумовлює специфічне поєднання теоретичних і практичних знань, які необхідні для успішного розв'язання професійних завдань, а також сформованість метакогнітивного досвіду особистості, що дозволяє фахівцю ефективно й творчо застосовувати різноманітні технології, аналізувати й використовувати особистісний досвід життєвих переживань та їх пізнання.

Саме з особливостями професійно-предметного простору практичної психології й змісту завдань, що вирішує психолог-практик, пов'язана специфіка професійного мислення психолога-практика [14]. При цьому досить дискусійним є на сьогоднішній день зміст та межі практичної психології, змістовні взаємозв'язки й розбіжності завдань практичної психології, які іноді змішують між собою, психоконсультативної та медичної психології й психотерапії. Означені дискусійні проблеми неодноразово порушувалися в російській психології Г.С. Абрамовою, Ю.Є. Альошиною, О.К.Болотовою, О.О. Деркачем, І.В. Дубровіною, Є.О.Клімовим, Р.В. Овчаровою, Є.Є. Сапоговою, в українській психології О.Ф. Бондаренко, С.Д. Максименко, В.Г.Панком, Н.І. Пов'якель, О.П. Санніковою, Н.В.Чепелевою, Т.В. Яценко та ін. В останні роки починає кристалізуватися спектр напрямів і видів професійної діяльності практичного психолога в Україні, функцій фахівця в галузі практичної психології, видів професійно-психологічних завдань, що зумовлюють специфіку професійного мислення та особливості його становлення [7;14;18].

Базуючись на рефлексії власного досвіду психологічної практики та на результатах спостережень, можна спроектувати модель базових характеристик професійного мислення психолога-практика, що містить комплекс базових складових: практичну спрямованість, конструктивність, дієвість, конкретність, оперативність, своєчасність,

комплексність; поліпроблемність, багатофокусність, емпатійність, рефлексивність, організованість, впорядкованість; динамічність, лабільність, гнучкість, швидкість, креативність, глибинність, незалежність, продуктивність; системність, діалектичність, прогностичність, аналітичність, критичність, селективність, поступливість.

Професійна діяльність практичного психолога потребує специфічного бачення мети, предмета та комплексу проблем у їх єдності, системності, враховуючи при цьому їх специфічність. Мислення психолога-практика – це, з одного боку, практичне мислення, конкретне, конструктивне, оперативне, з іншого – мислення, що має характеристики теоретичного, системного та діалектичного. Професійне мислення психолога-практика відзначається пізнавально-перетворювальним та емпатійним ставленням фахівця до проблем, що виникають, та їх вирішення [14].

Психолог повинен сам визначити, сформулювати, «побачити» проблему, що потребує вирішення. Таким чином, специфічною особливістю мислення психолога є необхідність «бачення» проблем, уміння їх виділяти, діагностувати, формувати, прогнозувати перспективи та наслідки. Для мислення психолога-практика властиво (на відміну від суто теоретичного мислення), що професійні завдання, що розв'язуються, як правило, не мають єдиного правильного рішення або ж однозначної відповіді. Психолог-практик найчастіше прагне не стільки до максимальної ефективності рішення, скільки до його конструктивності для даного клієнта, його стану, ситуації та можливостей.

Однією з провідних передумов високої напруженості мислення психолога є поліпроблемність, що обумовлює необхідність розв'язання водночас декількох досить складних завдань. Виступаючи джерелом напруженості професійного мислення практичного психолога, поліпроблемність супроводжується суперечливістю й неоднозначністю інформації. Має місце явище інтерференції мисленнєвих завдань, а процес мислення психолога стає багатофокусним. Саме це й зумовлює необхідність розвитку рефлексивності як провідної якості професійного мислення психолога [14;18].

Практичний психолог повинен бути максимально самоорганізованим у своєму мисленні і постійно вносити “порядок у хаос”, перетворювати “неорганізовану складність” в організовану та впорядковану систему. У зв'язку з цим виникає необхідність комплексності бачення проблеми і, відповідно, системності мислення практичного психолога. Лише системне, тобто впорядковане «бачення» ситуації може протистояти її суперечливості.

Індивідуалізованість мислення зумовлює те, що головним, найбільш достовірним і обраним джерелом інформації для психолога є його власний досвід, який є психологічним продуктом індивідуальної біографії психолога, є асимільованим «відбитком»

професійного й життєвого шляху суб'єкта, а відрефлексований досвід перетворюється у фахове знаряддя. Індивідуалізованість досвіду як головного знаряддя професійного мислення практичного психолога, забарвлює саме мислення і загалом професійну діяльність у відповідні кольори, відтінки, а сам процес використання цього досвіду на практиці – перетворює в унікальний процес мисленнєвої майстерності фахівця.

Усі мисленнєві дії та рішення практичного психолога є достатньою мірою конкретними, саме тому конкретність мислення практичного психолога – одна з найважливіших його характеристик. Для мислення психолога-практика рішення – не є самоціллю, але знаряддям для підготовки та організації їх здійснення, яке може бути ефективним лише в разі граничної визначеності, конкретності, простоти, конструктивності рішень. Важливим у цьому відношенні є й те, що, чим більш конкретним і конструктивним є рішення, тим більше воно є зрозумілим клієнтові і може бути ним ефективно реалізовано.

Мінливість та змінність об'єкта мислення психолога виступає як одна з найбільш цікавих властивостей професійного мислення практичного психолога. Різні клієнти, різні типи ситуацій характеризуються різними можливостями впливу на них, вони якби по-різному “роблять опір” психологічним впливам, змінюються або ж зовсім не змінюються, характеризуються різним ступенем “поступливості” (термін К.Дункера) [14]. Знання ступеня поступливості, уміння її ефективно застосовувати є унікальною відмінністю мислення психолога.

Швидкісні характеристики професійного мислення практичного психолога (динамічність, оперативність, моторність, лабільність) залежать, по-перше, від особливостей нервової системи психолога, а, по-друге – від стильової організації пам'яті та спрямованості професійного досвіду [14]. З означеною характеристикою мислення практичного психолога тісно пов'язана й така його відмінність як стресоусталеність до дії несприятливих факторів.

Крім того, професійне мислення психолога-практика, що підтверджують і результати наших досліджень, відзначається характеристиками творчого мислення, серед яких треба особливо відзначити: гнучкість та неригідність рішень; динамічність як

комплекс умінь швидко і творчо орієнтуватися в завданнях, техніках і технологіях; швидкість як уміння стрімко визначати, на що саме треба звернути увагу та від чого відволікатися, швидко оволодівати й осягати складність та можливість вирішення проблемних ситуацій професійної діяльності; проблемний характер підходу до явищ, що має прояв у вмінні визначити та дослідити проблемну ситуацію там, де її іноді практично неможливо побачити; нешаблонність мислення, що характеризується пошуком нових підходів до вирішення завдань; незалежність і самостійність мислення, що зумовлює здатність самостійно й оригінально розв'язувати завдання; критичність, що характеризується здатністю правильно та об'єктивно оцінювати власні цілі і рішення; відкритість як схильність мислення до розуміння і прийняття нових ідей, інших суджень тощо; глибинність мисленнєвих рішень, що визначається ступенем проникнення в сутність явищ та має прояв у вибіркового виявленні суттєвих властивостей, зв'язків та відношень тощо.

Висновки та перспективи. Підбиваючи підсумки проведеного аналізу, можна відзначити, що професійне мислення як психологічний феномен має принципові фахові відмінності, які пов'язані зі специфікою професійної діяльності, і, водночас, є мисленням, що в самій своїй назві відзначає відповідність рівневі професійного розвитку й набуття професіоналізму в певній фаховій галузі та професійній діяльності. Професійне мислення психолога-практика є цікавим, оригінальним і специфічним видом фахового професійного мислення, в якому поєднуються базові складові теоретичного й діалектичного, практичного й оперативного, рефлексивного і творчого мислення. Суттєвим є те, що мислення психолога-практика в контексті набуття професіоналізму й досягнення необхідного рівня професійного розвитку, виступає мисленням високої метакогнітивної обізнаності особистості, професійної спрямованості, емпатійності, рефлексивності, культури самоорганізації. Це вказує на необхідність професійного відбору майбутніх фахівців та застосування у процесі підготовки майбутніх психологів з вищою освітою різноманітних, у першу чергу інноваційних, психологічних технологій становлення засад професіоналізму мислення, орієнтованих саме на вищу школу, на специфіку сучасного входження в європейський простір вимог до фахівця в галузі психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Психология человека от рождения до смерти/ Под ред. А.А.Реана. – СПб: Еврознак, 2002. – 656 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977. – 369.
3. Perry W.G. Forms of intellectual and ethical development in the college years. – N.Y.: Holt, Rinehart & Winston. – 1980. – 412 p.
4. Rigel K.F. Adult life crises: A dialectical interpretation of development // N.Datan & L.Ginberg

(Eds.)/ Life-span development psychology: Normative life crises. – N.Y.: Academic Press. – 1989. – 523 p.

5. Костюк Г.С. Мислення і його розвиток // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – С. 184 – 251.

6. Бодалев А.А. О феномене «акме» и некоторых закономерностях его формирования и развития// Мир психологии, 1995. – № 3. – С. 113 – 119.

7. Держач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
8. Климов Е.А. Конфликтующие реальности в работе с людьми: Учебное пособие. – М.: МПСИ, 2001. – 192 с.
9. Кузьмина Н.В., Реан А.А. Профессионализм педагогической деятельности. – СПб: Питер, 1993. – 302 с.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Педагогика, 1996. – 256 с.
11. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. – М.: МПСИ, 1998. – 200 с.
12. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности. – М.: Наука, 1982. – 280 с.
13. Сонин В.А. Психолого-педагогическая проблема профессионального менталитета учителя. – М.: МПСИ, 1997. – 260 с.
14. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога: монографія. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 294 с.
15. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Просвещение, 1985. – 126 с.
16. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1985. – Т.1. – 328 с.
17. Семиченко В.А. Пути повышения эффективности изучения психологии. – К.: Магістр-S, 1997. – 124 с.
18. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6 - 7. – С. 3-6.

Подано до редакції 30.03.07

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные психологические проблемы сущности, характеристик и специфики профессионального мышления психолога-практика, условия и пути его становления в системе современной высшей школы.

SUMMARY

The article presents some actual psychological problems of the essence, features and specificity of professional thinking of a psychologist-practitioner, conditions and ways of his development in the system of modern high school.